

SÁFRÁNY ATTILA:

A (poszt)modernről és az önzésről másként

Az újkorban, visszatérve ezzel az apollóni eszményhez, a modernitás embere mintakorszaknak élte meg a klasszikus görög és római kort. Ezzel együtt sötétnek, dionüszoszinak, kaotikusnak, érzelemtelnek, irracionálisnak, s ezért értéktelennek kezdte látni (a megszületését biztosító) megelőző korszakot, a középkort. A modernitás embere ezzel a hitével önmagát csapta be: ő és kora nem lett jobban apollónivá, mint amennyire megmaradt dionüszoszinak. Tudat alatt, önmaga előtt bevallatlanul ezt maga is érzi: innen, az önbecsapását féltve őrző szándékából származik heves, és hevessége miatt immár irracionális formát öltő vallásellenes attitűdje. E vallásellenes életérzés szülöttje, a modernitás ateizmusa (önmaga karikatúrájaként) irracionális impulzivitása miatt vallásos arculatot öltve lép a legújabb kori történelem színpadára.

Ennek az ateizmusnak az irracionális „logikája” azt reméli, hogy ha a vallástól megszabadítja önmagát, akkor ezzel a dionüszoszt is teljesen levetkezi. Olyan önámítás ez, amely az általános tartalom téves megítéléséből ered. A dionüszoszt sohasem szabadna egyenlővé tenni a vallással. A vallás univerzális jelenség, s mivel az, ezért apollóni és dionüszoszi válfaja egyaránt létezik. A klasszikus görög és római kor hitigényét a misztériumkultuszok öntötték formába, ezek pedig a dionüszoszi vallás megtestesítői voltak. A kereszténységnek – amely az isteni akaratot nyilvánosan hirdető, törvényközpontú és állami, tehát apollóni természetű zsidó vallásban gyökerezett, de magába építette e gyökerek mellett a hellén misztériumkultuszok bensőségességét, irracionálisát is –, az apollóni és a dionüszoszi vallás legsikerültebb szintézisét sikerült létrehoznia. E sikeres szintézisnek köszönhető, hogy mindössze néhány évszázad alatt viszonylag erőszakmentes eszközökkel az egész római civilizált világot meg tudta hódítani magának. Antiklerikalista megrögzöttségétől hajtva és tiszta-apollónivá válásának önbecsapását fenntartandó, amikor egészében véve elvetette a kereszténységet, a vallást¹, akkor a modernitás embere apollóni mivoltának a vallási oldalát is elvetette. Önigenlésének a szándéka így öntagadásának a forrása lett.

Alig hogy véghezvitte e kétes értékű haditettet, érezni kezdte, hogy itt valami nincs rendjén. Ebből a hiányérzetből születtek az apollóni újjáteremtésének, az ész vallása létrehozásának tragikomikus kísérletei. Előbb a deizmus alakult ki, később a filozófia kísérelt meg az apollóni vallás helyére lépni. Ezzel a szándékkal kerültek a nyugati eszmék gondolatbörzéjére a hegeli metafizika, a comtei pozitivizmus, majd a marxi dialektikus materializmus. Attól kezdve, hogy ezek az önmagukban értelmetlen kísérletek, mint meta-narratívák, szövetségre léptek az elnyomott dionüszoszival, onnantól kezdve a helyzet már vészjóslóvá vált: olyan démonikus pszeudovallások keletkeztek az elnyomott vallási érzéseknek ebből a szövetségéből, mint a náciizmus, a bolsevizmus és a demokrácia képébe

¹ A nyugati ember a többi kultúrát igazából csak a huszadik században kezdte behatóbban megismerni. A vallást, mint általános fogalmat, ezért mindeddig kiegyenlítette a nyugati kultúrkör meghatározó hitrendszerével: a kereszténységgel.

öltözött fogyasztói társadalom. Az első és a második részben már túl vagyunk, a harmadik viszont igazából még csak most kezd erőre kapni.

Amint mondtuk, a modernitás embere nem kevésbé dionüszoszi, mint amennyire apollóni. Ez az emberi megosztás nem olyan, mint amilyen fennállt a klasszikus görög korban. Annak megosztottsága egészséges dualitást képezett: e kor társadalma és embere előtérben apollóni, míg háttérben dionüszoszi volt. A modernitás embere viszont előtérben úgy apollóni, hogy eközben ugyanott megmaradt dionüszoszinak is. Ebből következően háttérben is úgy dionüszoszi, hogy eközben apollóni² is ugyanott. Ez még nem volna gond, ha ebben az esetben is egy olyan jól sikerült szintézisről lenne szó, mint amilyen a keresztény vallás. Esetünkben azonban egy félresikerült szintézisről, egy törvénytelen házasságról van szó.

A törvénytelen házasságot itt úgy értjük, hogy titkos kapcsolatukban a házastársnak (a dionüszoszinak) a létét a modernitás embere nemcsak a világ, hanem még önmaga előtt is tagadja. A dionüszoszi tehát kitörölhetetlenül ott van, de senki sem vesz róla tudomást: az élet előtérben és háttérben egyaránt elnyomást szenved. Az elnyomott pszichikai tartalom pedig ha természetes úton nem tudja, akkor törvényszerűen természetellenes, emberidegen formában fogja nyomatékosítani letagadott jelenlétét. Ez az emberidegen létigenlés részéről akár démonikus formát is ölthet.

Miben tetszik ki az elnyomott dionüszoszi a jelenlegi társadalomban? Úgy tűnik, hogy a jelenlegi társadalom előtérben fölfedezhető minden dionüszoszi egyetlen irracionális aktusra vezethető vissza: a racionális kizárólagossági törekvésére. Az értelmesnek az a törekvése értelmetlen és érthetetlen, hogy minden rajta kívülről megtagadja a létjogot. Az értelemnek ez az egyedülvalóságát hirdető gögje a dionüszoszi: a voltaképpeni irracionális. A modernitás minden további irracionálizmusa erre az eredőre vezethető vissza.

A hellén korszak apollóni embere tudatában volt annak, hogy legnagyobb ellensége a hübrisz, a gőg. A modernitás embere áldozatul esett az ész gögjének.

A gőg nemcsak a modernitás emberének, hanem a modernitás társadalmának is a legfőbb jellemvonása. Ez a társadalom, a Nyugat világa, magától értetődőnek vette, hogy az egész világot gyarmati uralma alá hajtja. Egyedülvalóságának hiú képzetétől ösztönözve azokat a népeket, amelyeket tudott, a maga képére alakított, amelyeket nem tudott, azokat másodrangúként, dionüszosziként értelmezve szolgáskorba süllyesztett. Az idegen kultúrákhoz való ezen hozzáállása a mai napig lényegében semmit sem változott, csupán alkalmazkodott a megváltozott viszonyokhoz. A gyarmatosítás korának végével, a huszadik század második felében, a kétpólusúvá vált nyugati társadalomban az egymás között versengő két hatalmi és ideológiai központ próbálta a maga képére átformálni, s a befolyásolási övezetével tenni az egész világot; a mostani egypólusúvá vált társadalomban ez a törekvés, lendületéből mit sem veszítve, tovább folytatódik. A gőg nem engedi, hogy lendülete alábbhagyjon, sőt hidegháborús győzelmétől és véres háborús győzelmeitől megittasult ma

² A modernitás végpontjaként értelmezett posztmodern, melyet a múlt század hatvanas éveitől szokás számolni, ennek az egyveleg létnek a (meztelen valóságú) föltárulkozása. (A továbbiakban a posztmodern fogalmát két eltérő értelemben használom.)

arrogánsabb, mint valaha volt. A ráció elsőbbsége nevében az „értelmes társadalom” általa kifejlesztett struktúráját próbálja ráerőltetni az egész világra, demokráciára és tudományos gondolkodásra nevelve azt. Eközben természetesen a dionüszoszi nyereségről, a hatalmas túlsúly érvényesítésének anyagi előnyeiről sem feledkezik meg egy pillanatra sem. (Céljai igazolásakor erről természetesen hallgat: amint már elmondtuk a modernitás embere a dionüszoszi létét tagadja.³)

Ugyanez a képlet, amelyet a társadalom előtérpozíciójával kapcsolatban felállítottunk, ellentétes előjellel annak a háttérpozíciójára is érvényes: a modernitás társadalmá és embere épp annyira dionüszoszi, mint amennyire (önmaga előtt is titkoltan) apollóni is. Dionüszoszi mivoltának apollónisága ugyanolyan általános eredőre vezethető vissza, mint amilyennel az ellentétes előjelű képletben találkoztunk. A dionüszoszi önmagában a szándék, az akarat, az érzet spontán, szabad kifejeződésű irányulása. Ez a spontán akaratiság az ember animális mivoltában mint ösztöniség, lelki mivoltában pedig mint lelkiismeret, erkölcsi érzület nyilatkozik meg. De amint már hangoztattuk, a dionüszoszi a modernitás társadalmának háttérpozíciójában apollóni jellegbe öltözik, vagyis az értelem „röntgensugarával” átvilágítottan jelenik meg. Az értelemről átvilágítva az akarat elveszti spontaneitását, s ezáltal az ösztön céltudatos(an motivált) vágyakozássá, a lelkiismeret számító törekvéssé változik. (Ennek azért kell így történnie, mert a modernitás embere tagadja dionüsziságát, s ezért annak apollóni látszatban kell a háttérben megjelenülnie. Ami azonban ebben a formában megjelenül, előzetes elnyomottsága miatt már eleve elferdült tartalom.)

Gőgje mellett a modernitás társadalmának és emberének ez a két másik meghatározó jellemvonása. E háromról, amelyet összefoglaló fogalommal önzésnek nevezünk, már messziről felismerhető. A modernitás társadalmá az önzés társadalmá. A modern(itás) ember(e) az önző ember. S tudvalevően úgy önző, hogy ezt önmaga előtt is minden áron titkolni igyekszik (apollóniságában letagadja dionüszosziságát, dionüszoszisságában pedig apollóniságát). Úgy önző, hogy eközben (ezt önmagával is elhítelve) magát nagylelkűnek és alázatosnak tekinti: a felvilágosítás nemes küldetése elhivatottjának. Ráadásul tehát akaratlanul (ha lehet, így) álszent is. Egyként a társadalom és az ember. Nietzsche annyiban volt posztmodern, hogy a modernt szembesítette önzésével (hatalmat akarásával): úgy a társadalmat, mint az embert. Ez a beismerés egyeseknél a megváltozás útjának az első lépése, Nietzschénél azonban maga a cél.

Az emberfölötti ember, az Übermensch, a képmutató önbecsapást levetkező posztmodern ember. Mindannak a levetkezése, ami ezt az önbecsapást szolgálta kezdve a keresztény vallástól (amely természetellenes reakcióra, önzetlenségre és alázatra nevelte) a társas lét és az egyéni önmeghatározás összes többi hazugságáig. Az emberfölötti ember az emberi mivoltát teljességgel elfogadó ember. Ennyi és nem több. Ez a kevés az önbecsapásra épülő modern társadalomnak és embernek azonban nagyon sok, túlságosan sok.

Nietzschének abban kétségtelenül igaza van, hogy a pusztá emberi lét önmagában szűkségszerűen az önzés mezsgyéjén belül határolható be. Ennek okait látva úgy is mondhat-

³ A posztmodern világban viszont, ahol a metanarratívák érvényüket veszítik, egyre nehezebb lesz az emberekkel elhíttetni, hogy a beavatkozás egyetlen célja a felvilágosítás nemes küldetése. Bármennyire is ez uralja a 21. század kifinomult propagandagépezetét.

nánk, hogy az emberi lét szükségszerű velejárója az apollóni és a dionüszoszi elem elvegyülése. (Az ember éppen attól az, ami, hogy elkeveredik benne az animalitás ösztönössége a lelkeség tudati kiteljesültségével. Már nem állat, de még nem angyal: egy köztes létmód.) Ennek az elvegyülésnek pedig természetes következménye az önzés. (Az ember általános jellemvonása, akárcsak a modernitásnak, hogy letagadja animalitását. Mivel az állatit egyenlővé teszi a dionüszoszival, ezért ennek a tettének ugyanazok a következményei lesznek, mint amelyekről a modernitással kapcsolatban beszéltünk: a gög, a számítás és a céltudatos vágyakozás. Nietzsche, a dionüszoszit elfogadva, a reális emberi mivolt megnyilatkozásának a filozófiáját dolgozta ki.)

Abban viszont már nem kell feltétlenül egyetértünk vele, hogy az önzés (a hatalom akarásának) elfogadását a posztmodern embernek az életcéljává kellene tennie. Kétségtelenül ez az egyik választható alternatívája a modernitás túlhaladásának: a modernitás képmutató mivolta túlhaladásának az útja. Ez azonban az inercia, a megállás, a statikusság embertől idegen választása volna. Belenyugodni abba, hogy az ember ilyen, és hogy ezen a tényen úgysem tud változtatni. Ezt elfogadva az emberrel szükségszerűen velejáró mozgásigény, céltudatosság, törekvő irányulás már csupán egyetlen módon, belülről fordulva tud kifejeződni. A statikus, embersége jelenlegi önző mivoltába belenyugvó ember csupán az egyedülvalóság, a gög érzetének mindinkább való erősítése és az önző vágyak mind teljesebb beteljesítése irányában tud mozogni. Az ilyen ember az állatitól a lelki felé tartó mozgásában, vagyis lelki fejlődésében teljesen megáll. A megtorpanás természetes következménye, mivel a lélek dinamizmusra van teremtve. A világ elszalad mellette, miközben ő egyre inkább magára marad. A nietzschei választás ezért a mérhetetlen magány önkéntes vállalása.

A modern ember Nietzsche filozófiájának ismerete nélkül is önkéntelenül erre az útra lépett, mivel a posztmodern társadalomban, a metanarratívák elhalásával, a dionüszoszit egyre kevésbé lehet tagadni. A modern ember (a nietzschei választás szerint) egyre posztmodernebb: (gátlástalanul) egyre önzőbb, vagyis (gátlástalanul) egyre gögösebb és egyre anyagiasabb. Másszóval a modern ember egyre statikusabb és egyre magányosabb.

A posztmodernné váló ember statikus lény kíván lenni, egoja, a mozdulatlanság, az inercia eleme szolgálatában szeretné leélni az életét. Az inercia emberi központja, az ego a mozgást, a változást mint utálatos falatot köpi ki magából. Kivéve magából a mozgást a külvilágba, az emberen túli világba számúzi. Eképpen egy egocentrikus világképet alakít ki. E világkép középpontjában természetesen ő az a mozdulatlan középpont, amely körül az egész világ forog. A mozgástól való megszabadulás görcsös törekvésében, vagyis önmaga origóként való megállapításának kísérletében az ego egyre inkább a befelé irányuló mozgás hatása alá kerül, vagyis egyre vágykielégítőbbé és egyre hiúbbá válik⁴. Hiúságát természetesen az emberek elismerésével, vágyait pedig a külvilág anyagi és emberi javaival reméli kielégíteni.

⁴ Mindenkor ez történik, ha valami eredendően hozzánk tartozótól akarunk megszabadulni. Kivetni akarván azt magunkból, bensőleg egyre inkább a hatása alá kerülünk. A kivetés ilyenkor kivetítéssé, projekcióvá lesz. A projekció által a külsőben is önmagunkat fogjuk látni, vagyis a kivetni kívánt tartalom még nagyobb hatalomra tesz szert, mint amit ezt megelőzően birtokolt bennünk. Ezentúl nemcsak magunkban lesz meg, hanem ráadásul minden rajtunk kívüliben is azt fogjuk látni.

Az ember hiúsága önmagában (énpozíciójában) való bizonytalansága, ezért a hiúság a külső megerősítés hatására minél inkább kielégül, alanya annál hiúbb, s ebből kifolyólag annál bizonytalanabb lesz önmagában. Ugyanez anyagiasságáról is elmondható: minél több anyagi élvezetben részesül, az alany annál kielégítetlenebbé, csalódottabbá válik, mert a vágyakozás az ego hiányérzete (semmissége vagy nemlét-érzete). Mindkét esetben egy önfelgyorsító folyamatról van szó. Elméletileg ez határtalanul folytatható, de csak elméletileg, mert hiúságának és anyagiasságának növekedésével előbb-utóbb elveszti emberségét az ember. Ez a nietzschei alternatívát választó posztmodern egyén jövőképe. A szándék céljával ellentétes eredményt szült: a dionüszoszi elismerésével az emberi realitás felmutatásának az elméletét fogalmazta meg, miközben a gyakorlatban az emberi elembertelenedés útját teremtette meg.

Ugyanez a társadalom szintjén is megtörtént. Kivette magából a mozgás, a fejlődés koncepcióját, a modern ember számára a társadalom vált mozgó, fejlődő elemmé. Ez az egocentrikus világkép egy másik megnyilatkozása: ebben az ember mint egyén áll mozdulatlanul a maga helyén, miközben az őt körülvevő világ állandó mozgásban van, szüntelenül fejlődik egy beláthatatlan végpont irányában. A világnak ez a fejlődése azonban nem öncélú, hanem szigorúan az egot szolgáló fejlődés. Magyarán a társadalom azért fejlődik, s fejlődését azért kell szüntelenül, gyorsuló ütemben fenntartani, hogy az egok vágyaikat és hiúságukat, egyszóval önzésüket mindinkább kielégíthessék. Ennek a modern társadalomnak a kifejtett változata a fogyasztói társadalom.

A fogyasztói társadalom az önzés társadalma. 21. századi változatában már nemcsak a modernitás, hanem a posztmodernitás jegyeit is magán viseli. Ma, az egyházi befolyásolt-sággal együtt, mindinkább eltűnőben vannak a régen kötelezőnek tekintett hivatkozási alapok a nemes szándékokról. A fogyasztói társadalom embere egyre kevésbé érzi gátolva magát abban, hogy önző szándékait szégyenkezés nélkül kinyilvánítsa és érvényesítse. A fogyasztói társadalom e tekintetben tehát egyre posztmodernebbé válik. Az önbecsapás, az álszentség elvetésével pedig mind jobban beteljesíti a nietzschei öszinteség elvárását.

Hogyan nyilatkozik meg ez a társadalom életében? Az emberek közötti társas létben az őt alkotó egok összességi önzése mint sikerorientált, törtető karrierizmus nyilatkozik meg. A mind magasabb társadalmi pozíció az emberi hiúságot és az emberi anyagiasságot egyaránt kielégítheti. Az egész létezés keretében azonban sokkal riasztóbb képet rajzol elénk a (poszt)modernitás társadalmának jövőképe. A (poszt)modernitás társadalma a gög, vagyis az emberi kizárólagosság társadalma. Ez a kizárólagosság minden rajta kívülit letipor vagy a szolgáljává tesz. A (poszt)modernitás társadalma ezért a totális környezetpusztítás társadalma, a (poszt)modernitás társadalma a bioszférát a nooszférába beolvasztó, feje tetejére állított társadalom. Emellett az anyagiasság totalitásának a társadalma is, a lelkeség teljes hiánya. Ebben a társadalomban, amely az anyagi hatásköre alá von mindent, a szellemi tartalom egyedül az önzés szolgálatában tud megnyilatkozni. Ezért ha a (poszt)modernitás társadalmának lesz vallása, akkor az a vallás az ego glorifikálásának a vallása lesz. Nietzsche Zarathusztrájának a vallása. Ugyanez a művészetéről, a filozófiájáról, az erkölcséről és tudományáról is elmondható.

De amint azt már felvillantottuk, létezhet a modern túlhaladásának egy másik alternatív-

vája is. Ez a választás az embert mobilis, átmeneti lénynek tekinti, lelki fejlődése folyamában szemléli: úton az állatitól a lelki felé. Természetesen ez a vallások látásmódja.

Ez is elfogadja, hogy az emberrel eredendően vele jár az önzés, ebbe azonban nem kíván belenyugodni. Az önzést egy szükségszerű, de ugyanakkor szükségszerűen megváltoztatható állapotnak, tehát kihívásnak tekinti. A nyugati kultúrkör domináns vallásának, a kereszténységnek a sikeres szintézisében az önzés ellenszere a krisztusi szeretet, amely egyként foglalja magába a gőg ellenszerét, az alázatot, és az anyagiasság gyógyszerét, a lelki emelkedettséget.

Egy ilyen bensőséges, célratörő vallásosság lehet a posztmodern ember és a posztmodern társadalom másik alternatívája. Természetesen a vallás meglelte önmagában nem garancia az igazi posztmodernítésre: a vallás lehet az önzés perfid kiszolgálója is. (Ebben az esetben a modernitás túlhaladására irányuló törekvés ugyanúgy kudarcba fullad, mint a niezschei próbálkozás. A vallás ekkor a cél helyett az álszentség kiszolgálójává válik, aminek a következményei minden elképzelhető kategóriát felölelhetnek: a legprimitívebb elállatiasodástól az álmessianizmus önbecsapásáig.) Ennek elkerülésére a hiteles célkitűzésnek állandóan késznek kell lennie a kritikára: mind a belülről, mind a kívülről jövő kritikára. Az élő vallásosságnak ez alapkritériuma.

Igy látva a posztmodern emberben és a posztmodern társadalomban semmi újdonság nincs. Posztmodernnek lenni ebben az értelemben nem egy korszak túlhaladását, hanem az embernek mint önző lénynek a túlhaladását jelenti. Ez a posztmodernítés a neki elkötelezett emberek egyéni teljesítményének a függvénye. Ez a posztmodernítés szükségképpen alulról és belülről építkezik. Ennek a posztmodernnek a társadalma annál posztmodernebb, minél statikusabb (mert annál statikusabb, minél inkább közelít az ideális formához). Ez a posztmodern rohanó világunkban nagyon messze van tőlünk, de mint lehetőség nem tagadható le. Ha társadalmunk ebben az értelemben egyre kevésbé posztmodern is, ez nem zárja ki azt, hogy posztmodern emberek (ebben az értelemben) ma is léteznek (ha általában nem is az egyházak keretében⁵). Létezésük kitörölhetetlen bizonyíték, hogy ez a posztmodern a társadalom szintjén is megvalósítható.

⁵ A mai egyházi struktúra a modernitás szülötte, ezért magától értetődik, hogy nehezen tudja kezelni a posztmodern ember, az önzését túlhaladó ember különálló kategóriáját. Annak ellenére is, hogy kivétel nélkül minden nagy vallásalapító ezt tette elsődleges céljá.